

Het origenistendispuut:

een kluwen van intriges en overtrokken stellingnames

In de slotjaren van de vierde eeuw wordt de jonge Egyptische kerk geplaagd door een hevige theologische twist, de zoveelste op rij. Het begon allemaal met een op het eerste gezicht onschuldige discussie over de vraag hoe men zich God moet voorstellen, met of zonder lichaam. De standpunten liepen echter zo ver uiteen, dat er twee bekvechtende partijen ontstonden: de antropomorfisten die een menselijk lichaam aan God toekennen, en de origenisten die zich graag baseren op de denkbeelden van de Alexandrijnse geleerde Origenes († 254), de bijbelvorser die een knappe synthese uitwerkte tussen oudtestamentische godsopenbaringen en het moderne Griekse denken.

In een almaar bitser wordende dispuut, dat in de kerkgeschiedenis naam zou maken als de anti-origenistische strijd, raakten de vroegchristelijke monniken in Egypte betrokken. Van hen is immers geweten dat ze sympathieën koesterden voor Origenes' methode van de allegorische bijbeluitleg, omdat ze in hun spirituele aforismen en karige onderricht keer op keer blijk gaven van hun zoektocht naar de diepere, geestelijke betekenis van de Bijbel en daarbij de letterlijke betekenis ietwat geringschatten. In 399 stuurden sommige scherp-slijpers aan op een zuivering van het kloosterleven dat dankzij het uitzonderlijke charisma van Antonius de Grote († 356) in het land van de Nijl tot bloei was gekomen. Patriarch Theophilus van Alexandrië († 412), de bisschop die zich eerder al van zijn meest hardvochtige kant had laten zien in de strijd tegen de arianen, bestormde met een geïmproviseerd legertje de Kellia, een van de drie monastieke nederzettingen halfweg tussen het noordelijk gelegen Nitrië en de zuidelijk gesitueerde monnikenlaura's van de Sketis, en dwong er honderden van ketterij verdachte (semi-)anachoreten in ballingschap te vertrekken. Vooralnog bleef de Sketis gespaard, maar het was er voor sommige monniken, die hoegenaamd niet als scheurmakers versleten wilden worden, eveneens spitsroeden lopen. Velen vluchtten uit voorzorg.

Het woestijngebied van de Kellia, waar de anachoreten hun typische kluisen bouwden.

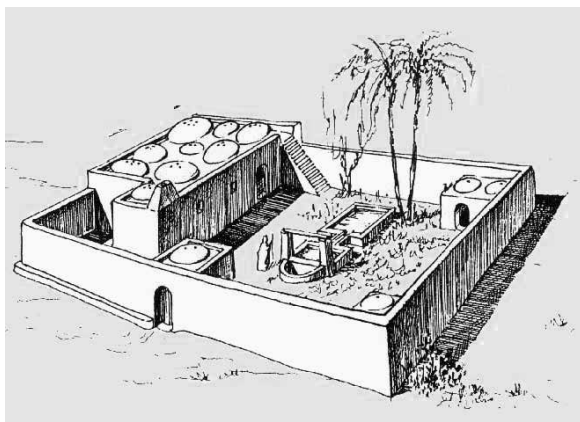
In dat grimmige klimaat besloot Johannes Cassianus († ca. 435), die zich na wat omzwervingen bij de woestijnmonniken had aangesloten, Egypte te verlaten. (Al kan het ook zijn dat hij gewoon aan een nieuwe uitdaging toe was: het motief voor zijn vertrek staat immers nergens te lezen.) Hij week uit naar Constantinopel, waar de welbespraakte maar bovenal fijnbesnaarde aartsbisschop Johannes Chrysostomus († 407), niet toevallig ook een bewonderaar van Origenes en een goede vriend van Palladius (die in zijn *Historia Lausiaca* de wonderen, temptaties en wijze woorden van de woestijnvaders verhaalde), hem met open armen ontving. Chrysostomus zag in ieder geval geen graten in het ‘gematigd origenisme’ van zijn gast en belastte hem zelfs met diplomatieke missies. Cassianus kreeg er uit de handen van Chrysostomus de diakenstola omgehangen.

Het parcours van Johannes Cassianus raakt slechts zijdelings de heikele kwestie van het origenistendispuut, maar die ‘novicemeester van het Westen’ kwam wel in contact met de grondleggers van het origenisme en de latere hoofdspelers in de onverkwikkelijke twist. En daarom is het interessant dat curriculum van hem eerst in het kort te schetsen.

Cassianus en zijn pelgrimage op de ‘koninklijke weg’

Op jeugdige leeftijd reist Johannes Cassianus, in het gezelschap van de iets oudere Germanus, naar het Heilig Land. De twee vrienden treffen in Betlehem een zogenaamd *cenobium* aan, het klooster van Sint-Hilarion dat korte tijd later de studieuze werkplek zou worden voor de beroemde bijbelkenner, Schriftvertaler en polemist Hiëronymus van Stridon († 420). Cassianus en Germanus besluiten er in te treden, voornamelijk gedreven door hun devotie voor het mysterie van het goddelijk kindschap van de Heiland.

Nog tijdens hun noviciaat krijgen ze het gezelschap van een oude Egyptische monnik die luistert naar de naam Pinufius. Die grijsaard blijkt niemand minder te zijn dan de vermaarde en voortvluchtige abt van het cenobieten-

Reconstructie (tekening) van een kluis in de Kellia. De meeste van die kluisen boden plaats voor twee monniken, een oudvader en zijn leerling.

klooster in Panephrisis, aan de Nijldelta. Zijn verhalen over het Egyptische kloosterleven zetten Cassianus en Germanus aan het denken. De neofieten ontdekken al gauw dat het geestelijk klimaat in Palestina in geen verhouding staat tot de vurigheid die Egyptische monniken ontwikkelen om voortgang te maken op de monastieke weg. Pinufius leert hen dat het niet om lange gebeden en buitensporige praktijken gaat in het godgewijde leven, maar om zelfkennis en kennis van God, en vooral om het bereiken van het einddoel: de stille beschouwing in zuiverheid van geest en hart.

Aangestoken door het getuigenis van Pinufius, vragen Germanus en Cassianus de toelating om de bakermat van het monachisme te bezoeken en daar te drinken aan de bronnen van wijsheid. Die toestemming krijgen ze en dus nemen hun memorabele omzwervingen in met laura's en hermitages bezaaide woestijnen van het grote Nijlgebied een aanvang.

Cassianus en Germanus willen, na het aanmeren van hun schip in een haven aan de oostzijde van de Nijldelta, meteen doorreizen naar de Thebaïis, ruim zeshonderd kilometer stroomopwaarts, maar de bisschop van Panephrisis overreedt hen om eerst een bezoek te brengen aan de anachoreten in zijn diocees. De twee jonge monniken hebben inmiddels met lof over de monastieke nederzettingen in de woestijn van de Sketis horen spreken. Op hun weg daarheen houden ze even halt in Diolcos, waar enkele cenobietenkloosters zijn, maar ook veel anachoreten (eremieten) die in de oude abba Piamun hen leidman vinden. Piamun bevestigt Cassianus in zijn groeiende voorkeur voor het kluisenaarsleven, maar waarschuwt ook voor valse eremieten die de beschutting van hun kluis nodig hebben om hun lakse of zelfgenoegzame leventje aan het oog te kunnen onttrekken.

De smaak van de perfectie kan Cassianus in ieder geval niet ontzegd worden. Na een tweede tussenstop in Panephrisis, waar intussen een oude bekende, Pinufius, de kromstaf weer heeft opgenomen, zet hij samen met zijn trouwe reisgenoot Germanus definitief koers naar de Sketis, een onherbergzame streek aan de zuidwestelijke zijde van de Nijldelta. Het overgangsgedebied van Nitrië,

Johann Sadeler,
*Johannes Cassianus
 als kluizenaar*, ets naar
 Maerten de Vos,
 1583-1588. Rijksmuseum,
 Amsterdam.

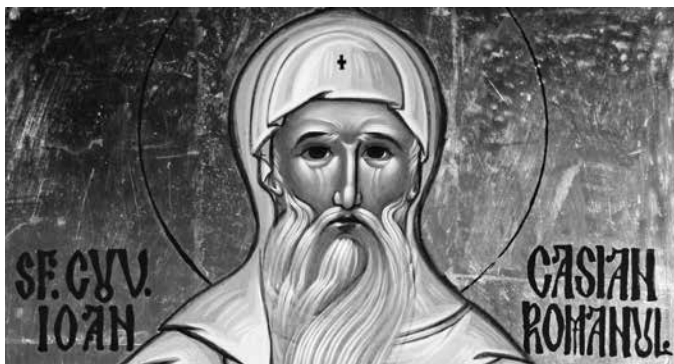

waar volgelingen van Ammoen († 337) in het zout van salpeterzuur hun eerste stappen wagen in het eremietenbestaan, en de nederzettingen van de Kellia, waar de fameuze ‘cellen’ (afzonderlijk omheinde kluizen en vernuftig geconcepieerde hermitages) als paddenstoelen uit de witte *djebel* (een mengsel van natriumkalk en zand) rijzen, laten de bevlogen pelgrims niet links liggen op de tocht naar hun bestemming. Ook in die zones voeren ze gesprekken over het geestelijk leven. En ze ontmoeten er de erudiete schrijver Evagrius van Pontus († 399), een adept van de allegorische bijbeluitleg onder leiding van de catechetenleraar Origenes, die hen inwijdt in het hesychasme, een spirituele stroming die het pure schouwen van God en de woordeloze contemplatie (het non-discursieve gebed) beoogt. Van die Griekse auteur leren ze hoe een scherpzinnig psychologisch inzicht in combinatie met schriftuurlijke wijsheid een praktische leidraad kan vormen voor de monnik.

Cassianus ontspringt de dans

Uiteindelijk belanden Cassianus en Germanus in het Sketische rotslandschap van de Wadi Natrun, een drooggevallen, prehistorische arm van de Nijl, die aan haar noordwestelijke kant de poort vormt tot de Libische zandwoestijn. Ze blijven er meer dan twaalf jaar en bergen het plan om naar de Thebaïis in Opper-Egypte te reizen voorgoed op.

Van Paphnutius en andere Sketisbewoners (onder wie de abba’s Daniël, Theonas, Mozes, Sarapion, Serenus en Isaäk), mannen die uitblinken in heiligheid en theologisch inzicht, leert Cassianus dat alle ascetische middelen, inwendige zowel als uitwendige, moeten afgestemd zijn op het doel van het monastieke leven: de eenheid van hart en geest, van daad en gedachte, van ziel en lichaam, van natuur en bovennatuur. Zoiets is echter onmogelijk als je niet over de ‘gave van het onderscheid’ beschikt, de zogenaamde *discretio* die

Johannes Cassianus, icoon. © foto: Peter Dyckhoff.

Evagrius van Pontus, icoon.

het innerlijk oog zuivert en alle menselijke capaciteiten, die van het verstand en die van het hart, gericht houdt op God, de bron van alle liefde. Maar dat evenwichtige oordeelsvermogen is op zijn beurt weer een gave van de heilige Geest, die enkel geschonken wordt aan wie in alle eenvoud bidt, liefst zonder woorden of gedachten, want die kunnen evengoed belemmeringen vormen voor een beschouwing waarin de monnik alles *om niet* ontvangt.

Cassianus hangt aan de lippen van abba Isaäk nadat hij het gewaagd heeft om zijn stichtende lering over dat vruchtbare gebed te vragen. Isaäk weidt niet alleen uit over enkele basisprincipes. Hij imponeert vooral door zijn uiteenzetting over de *formula*, die later in het Westen als een ‘monologisch’ gebed zal worden opgevat (“God, kom mij te hulp”, de psalmodische openingszin van het getijdengebed) en in het Oosten de indrukwekkende traditie van het Jezusgebed inluidt.

Maar die peisvolle leerschool in de Sketis wordt abrupt doorkruist door de berichten over de reeds vermelde troebelen in de nabije Kellia. Cassianus neemt het zekere voor het onzekere en neemt de wijk naar Constantinopel, waar Chrysostomus hem een refugium aanbiedt. Chrysostomus had zich echter in hoge kringen al vijanden gemaakt, enerzijds door het keizerlijke hofprotocol te verwisselen voor boetepredicaties, anderzijds door een zekere welwillendheid te betonen jegens notoire of vermeende origenisten. Die vijanden, onder wie ook Theophilus van Alexandrië, smeden een alliantie tegen de patriarch van Constantinopel. Ze beschuldigen hem op de zogenaamde Synode van de Eik (403) van ketterij, en bewerken zijn afzetting en verbanning. Cassianus deelt in de brokken. Als trouwe helper van de ongelukkige banneling, voor wie hij een grote bewondering en genegenheid koestert, moet hij zijn biezen pakken. Hij trekt in 404, samen met Germanus, naar Rome en overhandigt er een document aan paus Innocentius I († 417), waarin het volk en het integere kamp van de clerus van Constantinopel een pleidooi houden voor het eerdere herstel van Chrysostomus.

Daar in Rome krijgt Cassianus de priesterwijding toegediend. Althans, dat doen enkele brieven, waarin paus Innocentius I spreekt over “de priester

Jean-Paul Laurens, *Johannes Chrysostomus leest de Byzantijnse heerseres Aelia Eudoxia de les*, olie op doek, 1894, Musée des Augustins, Toulouse.

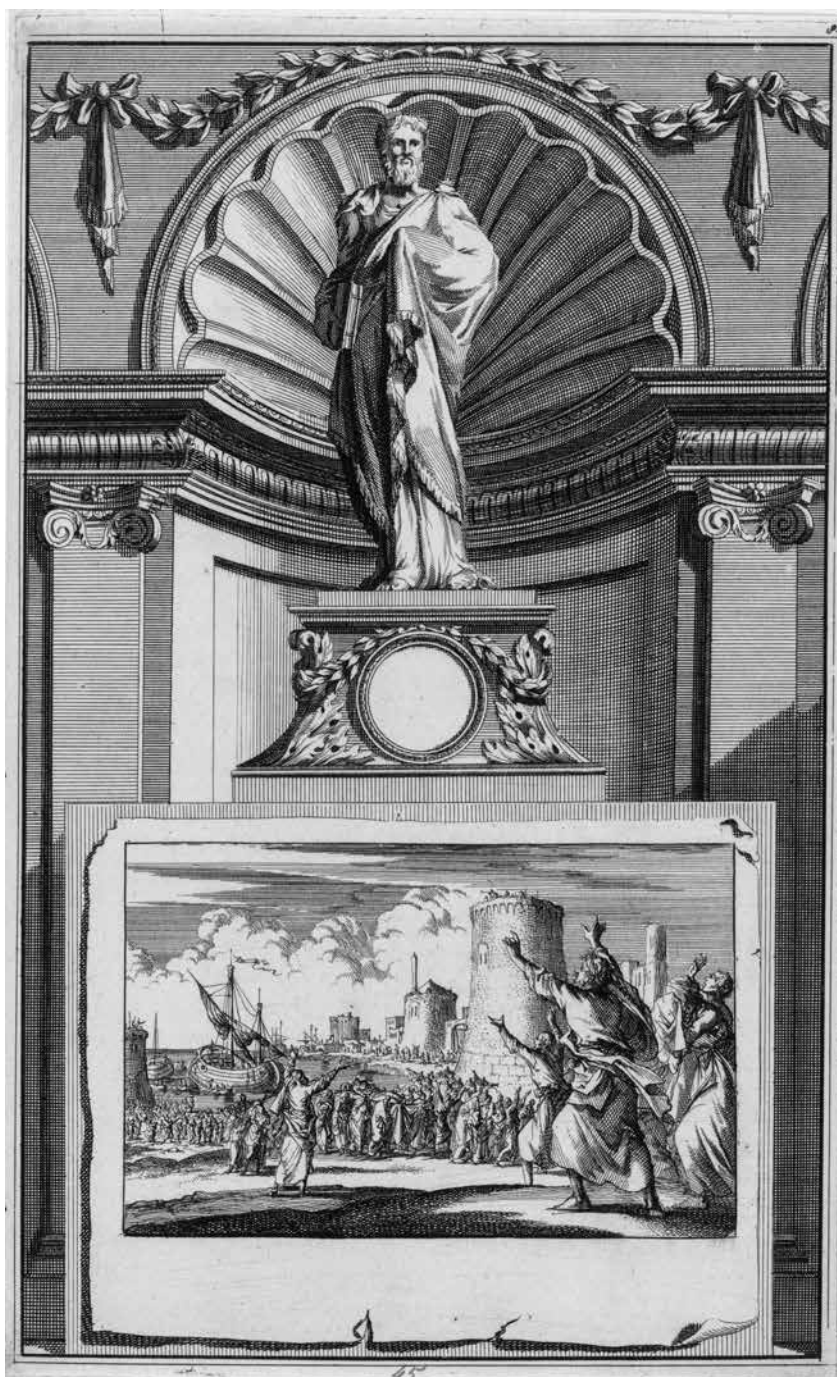
Verbanning van Johannes Chrysostomus, miniatuur in het Menologion van Basil II, ca. 1000.

Cassianus”, vermoeden. Cassianus blijft in de eeuwige stad tot zijn vriend Germanus in 416 sterft. Johannes is al de vijftig voorbij, als hij vervolgens naar Zuid-Gallië trekt om er in de buurt van Marseille twee kloosters (eigenlijk een dubbelklooster) te stichten: het monasterium Sint-Victor, voor mannen, en het klooster van de Allerheiligste Verlosser, voor vrouwen. Zijn ervaringen in Palestina, Egypte en Syrië maken hem tot een goede leermeester in zijn eigen kloosters én een tactvolle criticus voor de monastieke beweging die zich, daar in Zuid-Gallië, al voor zijn komst had uitgebreid maar nog vele buitenissige praktijken huldigde.

Castor († ca. 420), de bisschop van Apt (Provence), die zelf een klooster wil stichten, nodigt Cassianus uit om het goede in de levenswijze van de monniken in Palestina en Egypte op schrift te stellen. De abt van Marseille schrijft prompt twaalf boeken (die wij eerder kapitels zouden noemen), waarin hij de praktische organisatie van het oosterse monnikendom beschrijft en dieper ingaat op de acht grootste ondeugden (een soort psychologie van het kwaad) en op de remedies tegen die hoofdzonden. Die onderrichtingen geeft hij de titel *Institutiones* mee. Het werk bevat veel ‘praktische’ overpeinzingen bij het monnikenleven, die de spirituele leer van Evagrius van Pontus hernemen (vooral dat lijstje van ondeugden staat op naam van Evagrius) en de schema’s van Origenes als een (haast onzichtbaar) ‘watermerk’ dragen. Dat Cassianus over die twee denkers met geen woord rept in zijn werk, hoeft niet te verbazen. Hij beseft dat de inquisiteurs van zijn tijd over zijn schouder meelesen terwijl hij neerschrijft wat volgens hem niet de geest van dwaling ademt maar wel van veel wijsheid en gevoel voor goede educatie getuigt. Daarmee ontspringt hij andermaal de ‘dans der demonen’.

De eerste origenistische crisis

De discussies over Origenes en zijn leer hebben een bijzonder complex karakter. Welbeschouwd waren het eerder persoonlijke geschillen die het vuur aan

Jan Luyken, *De heilige kerkvader Epiphanius van Salamis, staand op een sokkel (onderaan een scène waarin het lichaam van de overleden Epiphanius wordt teruggebracht naar Constantinopel)*, ets en gravure, 1698, Rijksmuseum Amsterdam.

de lont staken en ontstonden er polemieken die vreemd waren aan het fundamentele onderwerp van de controverse. Uiteindelijk namen de twisten zo plotseling af dat je wel moet erkennen dat de rechtgelovigheid van Origenes lang niet het enige punt van geschil was. Vooral in de eerste origenistische crisis bleken partijzucht, afgunst en machtswellust onder kerkelijke leiders een even grote rol te spelen als de tegenstellingen in spirituele visies of doctrinaire kwesties. Wat waren de triggers en welk verloop kende die strijd?

Gedurende de tweede helft van de vierde eeuw staken de monniken van Nitria hun enthousiasme voor Origenes niet onder stoelen of banken. Hun medebroeders van de Sketis waren gereserveerder. Sommigen van hen ontwikkelden zelfs een buitensporige angst voor de allegorische bijbeluitleg en vervielen in het antropomorfisme. Er ontstonden leerstellige discussies en die waaiden over naar Palestina. De monniken in het Heilig Land was veel gelegen aan het oordeel van Epiphanius († 403), de bisschop van Salamis op Cyprus, die, overtuigd van de gevaren van het origenisme, dit in zijn werken had bestreden en vastbesloten was om de verspreiding ervan te voorkomen en het volledig uit te roeien. Epiphanius had immers enkele kloosters in Palestina gesticht voor hij naar Cyprus vertrok.

Toen hij in 394 naar Jeruzalem ging, preekte hij heftig tegen de dwalingen van Origenes, in aanwezigheid van de bisschop van die stad, Johannes, die beschouwd werd als een origenist. Johannes hekelde op zijn beurt het antropomorfisme en richtte zijn toespraak zo duidelijk tegen Epiphanius dat niemand zich kon vergissen. Een ander incident verergerde het geschil nog. Epiphanius had Paulinianus, de broer van de heilige Hiëronymus, tot priester gewijd op een locatie die ressorteerde onder de Stoel van Jeruzalem. Johannes hief een bittere klaagzang aan over deze schending van zijn rechten, en het antwoord van Epiphanius was niet van dien aard om hem te kalmeren.

Kort daarop betraden twee nieuwe prominente figuren het strijdtoneel: Hiëronymus en Rufinus († 410). Beiden bewonderden, imiteerden en vertaalden Origenes en stonden op zeer vriendschappelijke voet met bisschop Johannes. Maar daar kwam verandering in toen Aterbius, een monnik van de Sketis, in 392 naar Jeruzalem kwam en hen beiden beschuldigde van origenisme. Hiëronymus voelde zich gekwetst door de insinuatie van ketterij en koos daarom twee jaar later de kant van de heilige Epiphanius, wiens antwoord aan Johannes van Jeruzalem hij voor Eusebius van Cremona († 423) in het Latijn vertaalde. Rufinus kon de vertaling, die eigenlijk niet voor het publiek bedoeld was, bemachtigen. Zijn vriendschap met Hiëronymus daalde onder het vriespunt, want Rufinus bleef een bewonderaar van Origenes (en diens adept Evagrius).

Enige tijd later kwam het tot een verzoening, maar deze was niet blijvend. In 397 voltooide Rufinus de Latijnse vertaling *De principiis* van Origenes. In zijn voorwoord op dat traktaat verwees hij naar Hiëronymus, wiens dithyrambische lofreden aan de Alexandrijnse catechist hij zich herinnerde. Hiëronymus, hiervan op de hoogte gebracht door Eusebius van Cremona (die zich als een

stokebrand gedroeg), reageerde verbolgen, schreef naar zijn vrienden om de verraderlijke insinuaties van Rufinus te weerleggen, klaagde de fouten van Origenes aan bij paus Anastasius († 401), probeerde de patriarch van Alexandrië te winnen voor de anti-origenistische zaak (wat op dat moment nog niet lukte) en begon een hoogoplopende discussie met Rufinus.

De eerste officiële veroordeling van het origenisme

Tot 400 was Theophilus van Alexandrië een overtuigd origenist. Zijn vertrouweling, Isidoor van Pelusium († ca. 435) genaamd, was een voormalige monnik van Nitria, en tot zijn vriendenkring rekende hij onder anderen de Lange Broeders, de erkende leiders van de origenistische partij. Patriarch Theophilus had Johannes van Jeruzalem gesteund tegen bisschop Epiphanius, wiens antropomorfisme hij aan de kaak stelde bij paus Siricius († 399).

Plotseling veranderde de patriarch van Alexandrië van mening, waarom precies is nooit bekend geworden. Er wordt gezegd dat de monniken van de Sketis bijzonder ontevreden waren over zijn paasbrief van 399, waarin hij het antropomorfisme bestreed, en daarom de bisschoppelijke residentie binnenvielen en Theophilus met de dood bedreigden als hij de palinodie niet zou zingen. Of dat verhaal waar is, valt te betwijfelen. Zeker is wel dat de patriarch ruzie kreeg met Isidoor over geldzaken. Ook met de Lange Broeders, die hem zijn gierigheid en wereldse handelwijze verweten, was de relatie danig vertroebeld. Toen Isidoor en de Lange Broeders zich hadden teruggetrokken in Constantinopel, waar Chrysostomus hen gastvrij ontving en voor hen bemiddelde, besloot de wraakzuchtige patriarch van Alexandrië een nieuw plan te volgen: het origenisme overal onderdrukken en Chrysostomus, die hij haatte en benijdde, voorgoed neutraliseren.

Vier jaar lang toonde Theophilus zich bijzonder genadeloos: hij bracht de geschriften van Origenes op het Concilie van Alexandrië (400) in een kwaad daglicht, met een gewapende bende verdreef hij de monniken uit Nitria, riep de bisschoppen van Cyprus en Palestina op om zich aan te sluiten bij zijn

Isidorus van Pelusium
en patriarch Theophilus
van Alexandrië, iconen.

anti-origenistische kruistocht, schreef in 401 en 402 vlammende paasbrieven tegen de leer van Origenes en stuurde een missive naar paus Anastasius waarin hij vroeg om de kordate veroordeling van het origenisme. Die acties bleven niet zonder gevolg: de bisschoppen van Cyprus accepteerden Theophilus' uitnodiging en de bisschoppen van Palestina, bijeengekomen in Jeruzalem, veroordeelden de dwalingen waarop ze gewezen waren. De vrome paus Anastasius verwierp eveneens de stellingen uit Origenes' boeken, echter niet van harte. Hiëronymus, die hoopte ooit de paus te kunnen opvolgen, vertaalde de argumentatie van patriarch Theophilus in het Latijn, waaronder ook de venijnige tirade tegen Chrysostomus, en zond alles naar Rome.

Alleen Epiphanius, die Johannes Chrysostomus nochtans als een notoire ketter had afgeschilderd omwille van zijn sympathieën met de origenisten, begon steeds meer te twijfelen. Op een dag drong het tot hem door dat hij allicht misleid was. Hij verliet plotseling Constantinopel en stierf op zee voordat hij in Salamis aankwam. Een einde als dat van Judas de verrader, wie zal het zeggen?

Ook Theophilus kwam in een lastig parket terecht. De keizer sommeerde hem om zijn hardvochtig gedrag ten opzichte van Isidoor en de Lange Broeders uit te leggen. Maar Theophilus leende zich niet tot de rol van beschuldigde. Handig ontpopte hij zich tot verongelijkte aanklager, en hij ontbood Chrysostomus om voor de conciliabule (een niet-officieel concilie) van de Eik (*Synodus ad Quercum*) te verschijnen, waar laatstgenoemde in 403 werd veroordeeld en afgezet als patriarch van Constantinopel.

Zodra de wraak van Theophilus verzadigd was, werd er niets meer van het origenisme vernomen. Meer nog, de patriarch van Alexandrië begon zowaar Origenes' geschriften te lezen en deed alsof hij de rozen tussen de doornen kon plukken. Hij verzoende zich zelfs met de Lange Broeders zonder hen te vragen hun mening te herzien. Nauwelijks waren de persoonlijke ruzies geluwd, of het spook van het origenisme verdween. Maar dat spook kende een slapend bestaan. Ruim een eeuw later doemde het in alle hevigheid weer op.

De tweede origenistische crisis

In het begin van de zesde eeuw verspreidde zich onder de monniken van Jeruzalem en omgeving enkele heterodoxe doctrines met een zeer eigenaardig karakter. Mogelijk is de kiem van die bedenkelijke doctrines gelegd door Stefanus Bar-Sudaili († ca. 520), een bevlogen monnik die uit Edessa kwam en die er pantheïstische opvattingen op na hield. Bar-Sudaili achtte zijn ideeën verenigbaar met die van Origenes en creëerde op die manier een 'origenisme van eigen merk' dat hij overal propageerde.

Het complotteren en intrigeren ging zo'n dertig jaar door, waarbij de monniken die verdacht werden van origenistische uitwassen nu eens door een abt uit hun klooster werden gezet, dan weer door een andere abt werden toegelaten, om er vervolgens opnieuw uitgejaagd te worden. Hun leiders en beschermers waren een zekere Nonnus, die tot zijn dood in 547 de partij van

Origenesfanaten bij elkaar hield, Theodorus Askidas († 558) en Domitianus († 554). Die twee laatsten wonnen de gunst van de keizer en werden in 537 door hem tot bisschop benoemd: Domitianus verwierf de zetel van Ancyra in Galatië, Askidas die van Caesarea in Cappadocië, hoewel ze beiden aan het hof bleven wonen.

In deze omstandigheden werd – als we het verslag (*Vita Sabae*) van Cyrillus van Scythopolis († 559) mogen geloven – een geheim rapport tegen het origenisme gericht aan keizer Justinianus († 565) die hierin een gelegenheid zag om zijn imago van keizer-theoloog wat op te poetsen. In ieder geval schreef de keizer toen zijn *Liber adversus Origenem*, dat naast een uiteenzetting van de redenen om het origenisme te veroordelen 24 problematische passages uit het traktaat *De principiis* bevatte, alsook tien stellingen die geanathematiseerd moesten worden. Justinianus beval patriarch Mennas († 552) om de bisschoppen in Constantinopel bijeen te roepen en hen de anathema's te laten onderschrijven. Dit gebeurde tijdens de lokale synode van 543. Een kopie van het keizerlijke edict, waarin de leer van Origenes botweg op één hoopje werd gegooid met die van de manicheeërs en arianen, was geadresseerd aan de andere patriarchen, onder wie ook paus Vigilius († 555), en allen onderschreven het.

Aanvaardden Domitianus en Theodorus Askidas, de belangrijkste partijgangers van de grote Alexandrijnse leraar, die algemene verwerping van Origenes' leer ook? Vreemd genoeg wel. Althans, ze zetten evengoed als zovele andere bisschoppen en kloosteroversten hun handtekening onder het keizerlijke besluit, want door een weigering om het origenisme te veroordelen zouden ze aan het hof in ongenade gevallen zijn en dus helemaal geen invloed meer kunnen uitoefenen op het verdere verloop van de zaak. Askidas beseftte dat het keizer voornamelijk om het vermaak in het beslechten van godgeleerde twisten ging. Hij wachtte daarom liever een gunstige gelegenheid af om de theologische bemoeizucht van de keizer op een slinkse manier een andere richting uit te sturen.

Om de aandacht van keizer Justinianus af te leiden van Origenes, opperde Askidas om nu eindelijk de sluimerende strijd over de verhouding tussen de menselijke en goddelijke natuur in Christus weer aan te vuren om hem des te beter te kunnen beslechten. Justinianus had daar oren naar, want hij wilde niets liever dan een verzoening bewerkstelligen tussen de orthodoxen (die nadruk leggen op de twee onderscheiden naturen in Christus) en de monofysieten (die de goddelijke natuur in Christus benadrukken). Dit zou volgens hem – lees: volgens Askidas – alleen mogelijk zijn als drie prominente vertegenwoordigers van het nestorianisme, die een tijdlang de vijanden van zowel de monofysieten als de orthodoxen waren, nu eindelijk de banvloek kregen. Op het Concilie van Chalcedon (451) was dit immers niet gebeurd, integendeel, de sympathisanten van Nestorius (die twintig jaar eerder de banvloek kreeg) werden tot het rechtgelovige kamp der orthodoxen gerekend.

Wie waren nu die omstreden theologen? Het ging om Ibas van Edessa († 457), Theodoretus van Cyrhus († 466) en Theodorus van Mopsuestia

Keizer Justinianus I, mozaïek in de basiliek van San Vitale, Ravenna.

Vasily Surikov, *Byzantijnse concilievaders in discussie*, olie op doek, 1876, Russisch Museum, Sint-Petersburg.

(† 428). Vooral de geschriften van Theodorus van Mopsuestia werden door keizer Justinianus in 551 in het zogenaamde Driekapitteldecreet als nestoriaans bestempeld. (Onder de ‘drie kapittels’ verstaat men de persoon en het werk van de drie theologen.) Een veroordeling van die laatste zou helemaal in de kaart spelen van Theodorus Askidas, want de bisschop van Mopsuestia kante zich ook fel tegen de allegorische bijbeluitleg van Origenes.

Het plan van Justinianus lukte niet onmiddellijk: paus Vigilius († 555) was afkerig van het Driekapitteldecreet van de keizer, zozeer zelfs dat hij weigerde om vanuit Rome naar de Bosporus te reizen om er deel te nemen aan het Tweede Oecumenisch Concilie van Constantinopel (553), waar een definitieve uitspraak over en veroordeling van de drie nestoriaanse theologen zou volgen. Paus Vigilius zag in de keizerlijke actie immers een verkapte poging om de monofysieten te bevoordelen. Uiteindelijk trok hij toch naar Constantinopel, meer uit dank omdat de troepen van Justinianus kort daarvoor de Oostgoten uit Italië hadden verdreven, dan uit oprechte overtuiging. Nadat hij daar was aangekomen, verbrak Justinianus echter zijn belofte om Vigilius niet met de kwestie van de Drie Kapittels te confronteren. Vigilius verliet zijn conciliaire sedes weer en in afwachting van zijn terugkomst – waartoe de keizerlijke diplomaten de paus moesten dwingen – vroeg Justinianus de aanwezige (oosterse) bisschoppen om vijftien anathema’s tegen het origenisme goed te keuren. En dat gebeurde ook.

Op de keper beschouwd ging het hier echter om een buitenconciliaire uitspraak, want toen Vigilius zijn zitje weer had ingenomen en de sessies van start gingen, behandelden de concilievaders alleen nog het onderwerp van de Drie Kapittels, en niet langer de veroordeling van Origenes. Het staat bovendien vast dat de paus alleen de neerslag van de besprekingen over de Drie Kapittels ter goedkeuring werd voorgelegd, niet de besluiten rond Origenes en

zijn leer. Maar later oordeelden sommige kerkvorsten toch dat de verwerping van een aantal origenistische stellingen tot de besluitvorming van het eigenlijke oecumenische concilie behoorde. De leer van Origenes werd trouwens ook veroordeeld op het Derde Oecumenisch Concilie van Constantinopel (680-681), bijeengeroepen door keizer Constantijn IV († 685), en nogmaals op het Vierde Concilie van Constantinopel (869-870).

Een rechtgeaarde theoloog buiten het 'systeem'

Kunnen we Origenes na zoveel veroordelingen nog wel rechtgelovig noemen? Bevatten zijn geschriften speculatieve leerstellingen die hem niet meer konden vrijpleiten van de smaad van een kerkelijke ban? Of zijn die beschuldigingen van ketterij dan toch eerder overtrokken te noemen? Misschien zijn de anathema's zelfs geheel misplaatst en kunnen we het origenisme beter vergelijken met een mystieke beweging die uit haar aard vanzelf controverses oproept en debatten aanzwengelt?

Het feit dat eminente vroegchristelijke theologen, zoals de Cappadociërs Gregorius van Nazianze († 389) en Basilius van Caesarea († 379), maar ook een groot aantal exegeten en dogmatici uit een tijd waarin Origenes al het stempel van 'dwaalleraar' droeg, ijverig studie besteedden aan de traktaten van de Alexandrijnse catecheet en apologeet (en heus niet om fouten en heresieën aan te wijzen), bewijst in ieder geval dat al die veroordelingen geen afbreuk doen aan de grote verdienste van de *Adamantios* ('mens van diamant'), zoals deze 'inspirator der kerkvaders' ook wel eens genoemd wordt. Origenes heeft dan wel nooit de titel van kerkvader gekregen, noch geniet hij het aureool van een door de Kerk uitgeroepen heilige, hij bezat en bezit niettemin het gezag

Benvenuto di Giovanni, *Christus aan het Voorgeborchte (apokatastasis)*, tempera op hout, 1491, National Gallery of Art, Washington DC.

van een leermeester wiens lessen je niet ongestraft in de wind slaat. (Dat geldt trouwens ook voor Evagrius van Pontus.)

De mooiste les die Origenes zijn tijdgenoten en latere generaties meegaf is allicht dat niemand mag denken het mysterie in zijn totaliteit te kunnen doorvoren. De mens wandelt in geloof en enkel dat geloof is de (gebrekkige maar juiste) kennis van het mysterie dat nooit in een systeem past, hoe zorgvuldig dat systeem dan ook moge opgezet zijn door een of andere geniale epistemoloog, aldus Origenes. En de ultieme kennis is louter de vrucht van openbaring, waarop de mens ook geen vat heeft maar er zich wel ontvankelijk voor kan maken door ascese en (liefst korte) gebeden om verlichting door de Geest.

Dat inzicht heeft Origenes ervoor behoedt met stelligheid te spreken. De dynamiek van het geloofsleven – de relatie tussen Christus en de ziel (of het Woord als bruidegom van de ziel) – en het proces van de heiliging – de steeds vorderende identificatie met het verheerlijkte lichaam van Christus – waren hem te kostbaar om ze af te sluiten met een uitspraak die geen wederwoord of kritiek meer duldt. In die zin beweerde Origenes nooit de waarheid in pacht te hebben. Hij was geen systematisch maar experimenteel theoloog, geen dogmaticus maar een rechtgeaarde zoeker buiten het ‘systeem’. Bij die zoektocht gebruikte hij de Bijbel als basis, de klassieke filosofie als methode en de apostolische traditie als leidraad.

Die pretentieloze en zuiver spirituele opzet maakt het moeilijk te verstaan dat men Origenes ketterijen verweet. De oorzaak van de veroordelingen moeten we echter eerder zoeken in het feit dat de concilievaders een oordeel velden vanuit de discussies die dateren van na Origenes’ tijd. Origenes leefde vóór de grote controversen van de vierde en de vijfde eeuw, vóór de discussies over de verhouding tussen de Vader en de Zoon, en vóór de twisten over de verhouding tussen het menselijke en het goddelijke aspect van de Christus. Origenes werd dus de maat gemeten aan de hand van dogma’s die hij niet kende en die hij waarschijnlijk veel te protserig zou gevonden hebben. Dogma’s deden in zijn ogen immers tekort aan het geheim. Ze begrenzen het goddelijk mysterie.

Natuurlijk mag dat ons niet weerhouden om de traktaten kritisch te lezen. Hoewel Origenes de filosofie slechts zag als een voorbereiding op de studie van de heilige Schrift, liet hij zichzelf zo sterk door de Griekse wijsbegeerte beïnvloeden, in het bijzonder door het platonisme, dat hij toch enkele uitschuivers maakte. Zijn opvattingen over de pre-existentie van de menselijke ziel en de *apokatastasis* (de wederoprichting van alle schepselen, inclusief de ongelovigen en de demonen) neigen naar de sfeer van de esoterie. Zijn voorkeur voor de allegorische verklaringwijze van bijbelse verhalen leidde bovendien herhaaldelijk tot gevaarlijk subjectivisme.

Toch wilde Origenes, die in de ontwikkeling van de christelijke theologie niet meer weg te denken is en die ook in het Westen grote invloed heeft gehad (o.a. op Augustinus van Hippo), binnenkerkelijk blijven. Criticasters hebben hem dat niet gegund. Maar Origenes’ rechtgeaardheid komt daardoor misschien nog feller uit de verf. Een kans om een aantal objecties en grieven van

anderen te beluisteren, laat staan om zichzelf te verdedigen of desnoods verbeteringen aan te brengen, kreeg hij immers niet meer. En dan te bedenken dat hij er nog wel heilig van overtuigd was dat diegenen die hem en zijn bewonderaars enige postmortale ellende konden aandoen, evengoed deel zullen krijgen aan de *apokatastasis!*

Dirk Hanssens osb (*1962) is prior van de Leuvense benedictijnenabdij Keizersberg en hoofdredacteur van *De Kovel*. Als gastdocent in de faculteit Theologie en Religiewetenschappen van de KU Leuven geeft hij hoorcolleges over de bronnen van de monastieke spiritualiteit. Over de vaderspreuken van de eerste monniken in Egypte en de Sinai schreef hij de (studieuze) verhalenbundel *Vader, zeg me...* (Leuven, 2004).

Beknopte leeswijzer

- Elizabeth A. Clark, *The Origenist Controversy: the Cultural Construction of an Early Christian Debate*, Princeton University Press, New Jersey/Oxford, 1992.
- Douglas Burton-Christie, *The World in the Desert. Scripture and the quest for holiness in early christian monasticism*, Oxford University Press, New York, 1993.
- Antoine Guillaumont, *Les 'Kephalaia gnostica' d'Évagre le Pontique et l'histoire de l'origénisme chez les Grecs et les Syriens*, Seuil, Paris, 1962.
- Origenes, *De basis. Onderzoek naar de fundamente van geloof en wereld*, vertaling, inleiding en toelichting door Freerk Jan H. Berghuis, Damon, Eindhoven, 2009.
- Susan Wessel, *Cyril of Alexandria and the Nestorian Controversy: the Making of a Saint and of a Heretic*, Oxford University Press, Oxford, 2004.
- McGuckin, John Anthony (ed.), *The Westminster Handbook to Origen*, Westminster John Knox Press, Louisville, 2004 (in het bijzonder: E.M. Harding, 'Origenist Crises', blz. 162-167).
- Johannes Cassianus, *Instellingen. Leven en streven van monniken*, inleiding en vertaling door Ida Vanbrabant ocsa, Monastieke Cahiers 26, Abdij Bethlehem, Bonheiden, 1984.
- Young Richard Kim, *Epiphanius of Cyprus. Imagining an Orthodox World*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 2015.

De Kloostergids

uw toegang tot kloosters & abdijen!

Harald van Gils
initiator www.kloostergids.com